

TOM
HOLAND

PAX

RAT I MIR
U ZLATNO DOBA
RIMA

Preveo
Nenad Dropulić

■ Laguna ■

Naslov originala

Tom Holland

PAX

WAR AND PEACE IN ROME'S GOLDEN AGE

Copyright © Tom Holland 2023.

Autor mapa je Džon Gilks.

Translation copyright © 2024 za srpsko izdanje, LAGUNA

*Bilu Heldu, bez koga bi pisanje ove knjige
bilo mnogo teže.*

SADRŽAJ

Izjave zahvalnosti.	9
Spisak mapa.	11
Predgovor.	13

PRVI DEO: RAT

I Tužni pakleni bogovi.	35
II Četiri cara	83
III Svet u ratu	139

DRUGI DEO: MIR

IV Usnuli divovi	195
V Svetski pauk	242
VI Najbolji carevi.	283
VII Stvorio sam ovu baštu za nas.	325
Hronologija	371
Ličnosti	375

IZJAVE ZAHVALNOSTI

Pre svega se zahvaljujem svom bratu Džejmsu Holandu koji me je upoznao s Bilom Heldom. Bil, jedan od najvećih svetskih onkoloških hirurga, pritekao mi je u pomoć dok sam pisao ovu knjigu i umnogome se lično postarao da budem u stanju da je dovršim. Hvala takođe Aminu Hadžiju, Endruu Emanuelu, Margaret Bart i njihovim timovima u Bolnici kraljevskog koledža na besprekornoj nezi koju su mi pružali tokom protekle godine. Kao i uvek, dugujem više nego što mogu da izrazim Ričardu Besviku i svima u kući „Litl, Braun“, Lari Hejmert i svima u kući „Bejzik buks“, Patriku Volšu, najboljem od svih agenata, i svima u agenciji „PEW literari.“ Moja odanost prema osoblju Britanske biblioteke, Londonske biblioteke i Helenske i rimske biblioteke ne zna za granice. Džejmi Mjur ne samo što je pročitao knjigu u rukopisu, nego je i načinio divne fotografije mojih novčića. Luelin Morgan, najljubazniji i najvelikodušniji naučnik, pomagao mi je jednako i s evnusa i sa slonovima. Sofi Hej, čuvarica i zaštitnica Pompeja, dozvolila mi je da upotrebim neke njene sjajne fotografije. Matej Blaž ne samo što me je pozvao u Rumuniju, nego me je i odvezao čak u Sarmizeđetuzu. Dominik Sandbruk i cela

ekipa podkasta „Golhenger“ davali su sve od sebe da me spreče da završim ovu knjigu – ali s tako prijatnim ishodom da ne mogu da im zamerim što su tako često zahtevali moje vreme. Moja porodica – Sejdi, Kati i Ilajza – bila je, kao i uvek, stena na kojoj gradim sve.

MAPE

Rimski svet 68. nove ere	28–29
Neronov Rim	37
Centar Rima 65. nove ere	40
Germanska granica	85
Judeja	105
Italija	119
Opsada Jerusalima	172
Kampanija	197
Pompeji	210
Britanija	256
Bitinija i Pont	298
Parćansko carstvo	321
Grčka	345
Hadrijanov Rim	367

PREDGOVOR

Godine 122. nove ere najmoćniji čovek sveta stigao je na obalu Tajna. Ova reka protiče kroz današnji grad Njukasl, a bila je najsevernija tačka koju je ikada obišao neki rimski car. Ispod nje prostirala se ravničarska Britanija, plodna južna polovina ostrva koju su tokom prethodnih osamdeset godina legije zauzele, umirile i ukrotile. Iznad Tajna pružale su se divljine severa, oblasti suviše surove i siromašne za osvajanje, ili su tako makar procenili cezari koji su posetili ostrvo. Publije Elije Hadrijan bio je čovek vrlo sposoban da razlikuje civilizaciju od varvarstva. Učio je kod filozofa i jahao u rat protiv glavoseča; živeo je i u Atini i na jednom dunavskom ostrvu. Pre dolaska u Britaniju obišao je vojne logore duž Rajne i naredio da se velike palisade podignu na istočnoj obali reke. Sada je, stojeći nad sivim vodama Tajna, Hadrijan imao planove za još veće graditeljsko čudo.

Smelost projekta bila je očigledna i po samom prisustvu cezara u Britaniji. Trebalo je sporazumeti se ne samo s legijama, nego i s bogovima. Morale su se prineti žrtve Okeanu, tom ogromnom i strašnom vodenom prostranstvu u kom se Britanija nalazila, i samoj reci Tajn. Vrlo brižljiv u odnosima

s natprirodnim, Hadrijan je dobro znao da pre naručivanja izgradnje mosta mora da se umili božanskom duhu prisutnom u svakoj reci. Građevina je nazvana *Pons Aelius*, Elijev most, po carevom klanu. Za ovu zabačenu tačku na ivici sveta bila je to velika čast. Obično su samo u Rimu mostovi nazivani po carevima. Deceniju kasnije, kad je Hadrijan poručio izgradnju svog velikog mauzoleja na obali Tibra i poželeo da se do njega lako stigne iz grada, *Pons Aelius* bio je očigledan, jedini naziv za novi most. Kad je izgrađen, u carstvu su bila dva vrlo udaljena mosta s oznakom Hadrijanove milosti, a time je zabačeni vojni logor u Britaniji stekao još više počasti.

Ovaj naziv nije nosio samo most preko Tajna, nego i tvrđava podignuta na severnoj obali. Tvrđava je pak bila samo jedna od brojnih vojnih logora podignutih na pravoj liniji između dve obale Okeana. Uz ta utvrđenja, uporedo s njima, pružao se sto trideset pet kilometara dugačak zid sazidan uglavnom od kamena. Iza zida bio je popločani put, a iza puta jarak toliko dubok da se u njega moglo sići samo merdevinama. Tako zamršen i veliki infrastrukturni projekt bio je spomenik Hadrijanu, veličanstven koliko i sve što je podigao u Rimu. Govorio je o stepenu vojnog napora i sposobnosti zastrašivanja kojima nije bilo ravnih. Careva poseta Tajnu bila je kratka, zapravo samo zastanak, ali Hadrijan je za sobom ostavio jasan pečat supersile.

Zid je zapravo videlo vrlo malo Rimljana. Bio je toliko daleko od svega što se smatralo civilizacijom – „trgovina, pomorstvo, poljoprivreda, metalurgija, svi zanati koji postoje ili su postojali, sve što se proizvodi ili raste iz zemlje“^{1*} – da im je u

* Kako bi ova knjiga bila dostupnija i prikladna za čitanje, odlučili smo se da ne unesemo napomene u samu knjigu. Nadamo se da će se čitaoci saglasiti da je ovo rešenje najprihvatljivije. Brojevi u tekstu označavaju napomene, koje sadrže spisak literature korišćene u knjizi. Fajl sa napomenama nalazi se na sajtu Lagune www.laguna.rs na stranici PAX. Nazivi knjiga i imena autora dati su u originalu i u elektronskoj formi radi lakše pretrage na internetu.

najboljem slučaju služio kao glasina. S vremenom će Rimljani zaboraviti da ga je Hadrijan izgradio. Hiljadu i više godina posle propasti rimske vladavine nad Britanijom izgradnja zida pripisivaće se drugom, kasnijem cezaru; tek sredinom devetnaestog veka pouzdano je dokazano da je zid Hadrijanovo delo.

Od tada smo, zahvaljujući trudu nekoliko naraštaja arheologa, epigrafista i istoričara, mnogo više naučili o tome ko je podigao zid i kako. Proučavanje Hadrijanovog zida sada je „zasuto kostima odbačenih teorija“.² Danas duž veličanstvenog središnjeg dela zida – oblasti u kojoj je 1600. godine pljačkaša bilo toliko da je antikvar Vilijem Kamden morao potpuno da je izostavi iz plana svog putovanja – posetioce dočekuju table s objašnjenjima, prodavnice suvenira i toaleti.

Uprkos tome Hadrijanov zid je sačuvao izvesnu tajanstvenost. Početkom zime 1981, kad je američki turista po imenu Džordž R. R. Martin posetio zid, bližio se suton. Dok je sunce zalazilo, a vetar duvao po stenju, Martin je ostao sam. Kako li je bilo, zapitao se, onima koji su stajali tu u Hadrijanovo vreme, vojnicima iz Afrike ili s Bliskog istoka raspoređenim na samu granicu civilizacije da zure u tamu i strepe od onoga što iz nje možda vreba? Sećanje na zid nije ga napustilo. Deset godina kasnije, kad se latio pisanja romana *Igra prestola*, poseta zidu uticala je na njega posebno živopisno: zid, kako će ga kasnije opisati „brani civilizaciju od neznanih opasnosti s druge strane“.³

U Vesterosu, svetu iz Martinove mašte, „neznane opasnosti“ zapravo su Tuđini, bleđi demoni od snega i hladnoće koji porobljuju mrtve. Rimski granični sistem u romanima je izmenjen u ledeni bedem visok preko dvesta metara, star osam hiljada godina i dug petstotinak kilometara zaštićen drevnim urezanim basmama. Vrlo često napadaju ga mamuti. Martinova verzija Hadrijanovog zida, zahvaljujući ogromnom uspehu i njegovih romana i televizijske serije snimljene po njima, donekle je bacila izvorni zid u zasenak. No, to možda

pokazuje koliko je određeno shvatanje Rimskog carstva usađeno u našu kolektivnu svest. Potpuno je neupitno da su u *Igri prestola* naše simpatije na strani Noćne straže, a ne Tuđina. Na kraju krajeva, dok je zurio u sumrak na najsevernijoj granici Rima, Martin je sebe zamišljao kao Rimljanina, ne kao Britanca. Posetioci Hadrijanovog zida retko se poistovećuju s domorocima. Romani i filmovi u kojima se zid pojavljuje bez izuzetka su osmišljeni s tačke gledišta okupatora. Prelazak granice rimske civilizacije, s legijom osuđenom na propast ili u potrazi za izgubljenim orlom, značio je ulazak u srce tame. Radjard Kipling, najveći pesnik Britanskog carstva, prikazao je sam zid kao spomenik civilizaciji. „Upravo kada pomislite da ste na kraju sveta, vidite dim od istoka ka zapadu dokle pogled seže, a onda, ispod dima, takođe dokle pogled seže, kuće i hramove, radnje i pozorišta, kasarne i žitnice kako se nižu kao kockice za igru iza – uvek iza – duge niske linije kula koja se diže i spušta, koja skriva i otkriva. A to je Zid!“⁴ Čak i danas, u doba daleko manje sklono imperijalizmu nego 1906. kad je Kipling objavio priču o rimskoj Britaniji, moguće je predstaviti prisustvo vojnika iz Maroka i Sirije na Hadrijanovom zidu kao razlog za slavlje. Da bi se naglasila ta strana zida, BBC je u nedavno snimljenom filmu za decu o Hadrijanovom dolasku u Britaniju izmenio hronologiju kako bi prikazao tadašnjeg namesnika provincije kao Afrikanca.* To isto Rimsko carstvo koje je podiglo zid duž svoje najdivljije granice i vladalo možda i trećinom svetskog stanovništva danas je isto što je bilo i krajem osamnaestog veka – ogledalo u kom vidimo svoj odraz i osećamo se polaskano.**

* Kvint Lolije Urbik, namesnik Britanije u godinama neposredno posle Hadrijanove smrti, bio je Berber. Kvint Pompej Falkon, namesnik koji je dočekaio Hadrijana u Britaniji, bio je sin Sicilijanac.

** Procenjuje se da je Rim u Hadrijanovo vreme obuhvatao između 20 i 40 odsto svetskog stanovništva. Naravno, to ne možemo znati pouzdano.

Edvard Gibon je 1776. prvobitno proglasio drugi vek nove ere najzlatnijim od zlatnih doba. U prvom tomu dela *Opadanje i propast Rimskog carstva* opisao je vladavinu Hadrijana i njegovih neposrednih prethodnika i naslednika kao „razdoblje svetske istorije u kom je život ljudske vrste bio najsrećniji i najnapredniji“. Od Tajna do Sahare i od Atlantika do Arabije vladao je mir. Zemlje koje su pre uspostave rimske vlasti patile u grčevima bratoubilačkih sukoba – kraljevstvo protiv kraljevstva, grad protiv grada, pleme protiv plemena – potpale su pod „vođstvo vrline i mudrosti“.⁵ Istina, uz ovu čuvenu pohvalu idu i razna upozorenja. Domišljat i zajedljiv, Gibon je bio suviše učen i mudar da zamisli da je bilo koje doba istorije bilo istinski rajsko. Dobro je shvatao autokratski karakter vladavine cezara – a znao je, naravno, bolje od svih šta je kasnije usledilo. Pa ipak, za čoveka njegove naravi – prefinjenog, tolerantnog poštovaoca znanja i trgovine – svet pod Hadrijanovom vlašću bio je daleko poželjniji od varvarizma i sujeverja koje je poistovećivao sa srednjim vekom. „Granice ove prostrane monarhije čuvali su drevni ugled i disciplina i blagi ali moćni uticaj zakona i običaja koji su postepeno učvrstili jedinstvo provincija. Njihovi miroljubivi žitelji zloupotrebljavali su prednosti bogatstva i raskoši koje su uživali.“⁶ U Gibonovom blago ironičnom tonu nema ni trunke nipodaštavanja rimskih dostignuća. Red je bolji od meteža, a red koji su cezari uveli u „najlepši kraj sveta i najcivilizovaniji deo ljudske vrste“ zaista je bio čudo. Gibon je ovo znao jer je to bilo čudo i za same Rimljane. Divili su se prizoru nekadašnjih neprijatelja koji polažu oružje i posvećuju se umetnosti i zanatima tako da su gradovi posvuda zračili lepotom, a seoski predeli izgledali kao bašte. Radovali su se silnim brodovima na pučini natovarenim blagom iz svih krajeva sveta, čak i iz Indije. Bili su dirnuti što su žrtveni plamenovi, nekada tačkice izolovane vatre, sada nešto neugasivo, neprestano se prenose od jednog naroda do drugog i uvek plamte negde na svetu. Sve to, moglo se činiti

provincijalcu odgajenom u Hadrijanovom carstvu, doneo je Rimski mir: *Pax Romana*.

Od Gibonovog vremena naovamo znanje o tome kako je taj mir djelovao i kako se održavao neizmerno se poboljšalo. Arheološka nalazišta su iskopavana, natpisi su popisivani i procenjivani, tekstovi s papirusa i tablica za pisanje nađenih u kontejnerima za smeće brižljivo su transkribovani, a ogromna masa prikupljenih dokaza povezana je do stepena koji bi prenerazio i obradovao Gibona. Uverenost zapadnih naučnika da je Hadrijanovo carstvo zaista obuhvatalo najlepší deo sveta odavno je opravdano svešću da Rim nije bio jedina supersila na evroazijskom kopnu. Danas su uporedna proučavanja rimskog i kineskog imperijalizma najnaprednije polje nauke o starom veku. Ipak, po samim svojim razmerama i trajanju, mir nametnut zapadnoj ivici Evroazije tokom prvog i drugog veka nove ere, u razdoblju u kom su prvi put te oblasti bile jedna politička zajednica, i dalje je neuporediv. Niko danas, kao što nije mogao ni u osamnaestom veku, ne može da izjavi ono što su cezari ponosno isticali – da je Sredozemlje isključivo njihovo.

Čak i napredak rimskog sveta – koji potrošačima iz dva-deset prvog veka svakako deluje daleko manje blistavo nego što je delovao Gibonu – i dalje ume da zadivi ekonomiste. „Uslovi života“, izračunao je jedan profesor emeritus katedre za ekonomiju Masačusetskog instituta za tehnologiju, „bili su bolji u ranom Rimskom carstvu nego bilo kada i bilo gde pre industrijske revolucije.“⁷ Zbog oskudice preciznih podataka, razmere i delotvornost rimske privrede u prva dva veka nove ere i dalje su predmet žustrih rasprava, ali izvori pristupačni gradovima širom carstva poznati su ne samo stručnjacima za to razdoblje nego i brojnim turistima. Ostaci Efesa ili Pompeja zadivljuju čak i najpovršnije posetioce. Hramovi i pozorišta, javna kupatila i biblioteke, popločane ulice i centralno grejanje jasni su znaci Rimskog mira. Čak i danas, bilo u filmovima, stripovima ili kompjuterskim igrama, služe kao oznaka vrhunca ne samo Rimskog carstva nego i same civilizacije.

Ali šta su nama Rimljani ikada pružili? Odgovor glasi: kanalizaciju, medicinu, obrazovanje, vino, javni red, navodnjavanje, puteve, vodovod i javno zdravlje. Ovaj spisak, iako laskav po Rimski mir, ne obuhvata sve, naravno. Bilo je svetla, ali i mraka. Najčuveniji rimski spomenik koji vole i italijanska turistička industrija i Holivud bio je pozornica krvoprolića. Krsta koji je nekada stajao nasred Koloseuma odavno nema, odneli su ga arheolozi 1874, ali smrtonosna zabava priređivana u amfiteatru – iako nema čvrstih dokaza da su tu ikada bacali hrišćane lavovima – u žiži je moralnog nezadovoljstva danas kao i u osamnaestom veku kad su tu bili kapela i Put krsta. Niko ko gleda film *Gladijator* ne staje na carevu stranu. Našim nagonskim saosećanjem sa žrtvama rimskih krvavih sportova pokazujemo da smo baštinici ne cezara, nego rane Crkve.

„I video sam da je žena pijana od krvi svetih i od krvi Isusovih svedoka.“⁸ Tako je napisao Sveti Jovan Bogoslov u Otkrivenju, poslednjoj knjizi Novog zaveta, krajem prvog veka nove ere. Jovanova vizija smatra se apokalipsom, razmicanjem zavese koja je od očiju smrtnika skrivala ono što će se tek dogoditi, ali je takođe i najživopisniji, najsajjniji i najuticajniji napad na imperijalizam. Žena koju je Jovan video bila je bludnica, nosila je purpur i bleštavi nakit, a sedela je na skerletnoj zveri sa sedam glava i deset rogova. Zvala se Vavilon i bila je majka bludnicama i zemaljskim gadostima. Anđeo pripovedaču otkriva pravi identitet ove čudovišne prostitutke: „Veliki grad koji caruje nad carevima zemaljskim.“⁹

U otkrivenju moć i bogatstvo svetske prestonice služe samo da pojačaju radost koju Jovan oseća pred prizorom njene propasti. Glas s neba obaveštava ga da će carevi zemaljski plakati i žaliti gledajući je kako gori i da će je trgovci oplakivati:

Jao, jao, grade veliki
Odeven u fini lan, purpur i skerlet
I okićen zlatom i dragim kamenjem i biserima!
Jer je u jedan čas opustošeno toliko bogatstvo.¹⁰

U ovoj slici Rimskog carstva sažeto je proročanstvo njegove propasti osuđene da zauvek kao senka prati uspomene na njegovu veličinu. Baš kao što je doba Hadrijana i njegovog naslednika Antonina Pija Gibon slavio jer je ponudilo svetu najbolju mogućnost opšteg mira, tako ga je prizor bosonogih monaha koji pevaju večernju službu u paganskom hramu u samom srcu Rima prvi naveo da razmišlja o opadanju i propasti carstva. Hristos nije zasenio samo drevne bogove, nego je ponizio i cezare koji su vladali carstvom na njegovom vrhuncu. U današnjem gradu Rimu ni Hadrijanov mauzolej ni *Pons Aelius* ne slave čoveka koji ih je podigao, nego na vrhu mauzoleja slave pojavu arhandela Mihaila koji je u Otkrivenju opisan kako baca Satanu na zemlju. Osim toga, na vrhu trijumfalnog stuba koji je podigao Trajan, Hadrijanov prethodnik i najpočastvovaniji rimski car, nije sam Trajan nego Sveti Petar, skromni ribar. Hristos je sve to prorekao: „Poslednji će biti prvi i prvi će biti poslednji.“¹¹

Pomisao da ovo treba posmatrati kao dobru stvar, kao kraj koji se pobožno priželjkivao, Trajanu bi bila neshvatljiva. Rimskoj eliti tog vremena hrišćansko verovanje i učenje bilo je nejasna sitna briga. Hrišćani su bili bleđa i retko zapažena pojava, kao mezozoički sisari u ekosistemu kojim vladaju dinosaurusi. No, kao što je sisarima bilo suđeno, na duže staze, da naslede zemlju, tako je bilo suđeno i hrišćanima. Štaviše, preokret vrednosti nastao njihovom pobedom bio je toliko sveobuhvatan i mi na Zapadu ga uzimamo tako zdravo za gotovo da nam je danas teško da shvatimo koliko utiče na mnoge naše pretpostavke. Ako su se Evropljani i Amerikanci uvek s divljenjem osvrtni prema Rimu, to divljenje je, čak i na vrhuncu zapadnog imperijalizma, uvek bilo zamučeno sumnjama. Kada su pripajali zemlje drugih naroda, hrišćani su to radili kao sledbenici provincijalca koji je umro na mukama po zapovesti lokalnog upravitelja. Zbog toga su ulogu Pontija Pilata preuzimali s oklevanjem i grižom savesti. Žudnja za dekolonizacijom je izrazito zapadnjačka pojava.

Rimsko kolonijalno nasilje bilo je mnogo naivnije. Njima krst nije, za razliku od hrišćana, služio kao simbol pobjede mučenika nad mučiteljima, nego upravo obrnuto, kao simbol prava koje su sebi davali da uguše pobunu surovo i odlučno koliko žele. Nikakva griža savesti nije zasenjivala njihovu bezdušnost. To je nastalo s hrišćanstvom. Upravo hrišćanstvo je ugradilo u ljude grižu savesti. Iako na Zapadu u crkvu odlazi manje ljudi nego pre, naše društvo žigosano je kao i uvek nasleđem hrišćanske netrpeljivosti prema vavilonskoj bludnici. Istoričari klasične antike nose taj žig koliko i svako drugi. Naravno, na savremenim katedrama klasične istorije nema zalaganja za carstvo. Vojničke vrline koje su Rimljani cenili i koje su im omogućile i da osvoje i da zadrže ogromna prostranstva, da žanju bogate žetve robova i da vole razonodu u vidu krvavih sportova današnji naučnici ne slave.

Jedan od velikih paradoksa istorije starog veka jeste to što je najuticajnije nasleđe Rimskog mira pokret čije su krajnje posledice toliko revolucionarne da nam je potreban ogroman napor da makar počnemo da shvatamo svet onako kako su ga Rimljani shvatali. Mi sada vidimo odraz u ogledalu koji ne daje jasnu sliku. No, hrišćanstvo nije jedino preživelo prvi i drugi vek nove ere kao živa tradicija, niti je bilo najnetrpeljivije prema uspomeni rimskog imperijalizma. S vremenom će, naravno, na vlast doći i hrišćanski cezari, a carstvo ranije pijano od krvi svetaca i mučenika biće posvećeno Hristu. Iako je Trajan na duže staze pao, to što je njegova statua na vrhu trijumfalnog stuba u Rimu zamenjena statuom Svetog Petra nije osuda sećanja na cara. Kao što je za same Rimljane bio *Optimus Princeps*, najbolji car, tako su mu se i srednjovekovni hrišćani divili gotovo kao jednom od svojih. Štaviše, izuzetna priča nastala je o njemu iz brige za sudbinu njegove duše. Tvrđilo se da se jedan blagočestivi papa, zadivljen pojedinostima iz Trajanovog života, rastužio što takav uzor vrlina neće ući u carstvo nebesko, pa je u želji da se zauzme za njegovo spasenje

„otišao u Crkvu Svetog Petra i prolivao reke suza, kao što mu je bio običaj, dok ga najzad otkrivenje nije uverilo da su njegove molitve uslišene pošto se nikada pre nije usudio da to moli za paganina“. ¹² Zbog toga je Dante smatrao da u svom velikom spevu *Božanstvena komedija* može da smesti Trajana u raj. Nisu samo hrišćani razmišljali o posmrtnoj sudbini cezara iz vremena vrhunca carstva, nego i Jevreji, ali oni nisu strepeli za carske duše. Rabini gotovo nisu mogli da izuste Hadrijanovo ime bez kletvi – „Kosti mu istrunule!“ – ali raniji cezari izazvali su tu uznemirujuću tradiciju. Car Tit, drugi vladar iz dinastije Flavijevaca, tokom svoje kratke vladavine od 79. do 81. godine nove ere zaslužio je stravičnu kaznu. Mušica, sićušno Božje stvorenje, uletela mu je u nos i prodrila u mozak. Tu je punih sedam godina neprestano zujala. Kad je Tit najzad umro, lekari su otvorili njegovu lobanju i otkrili da je mušica narasla u biće slično lasti, s mesinganim kljunom i gvozdenim kandžama. No, to nije bio kraj carevih patnji – a kraja neće ni biti: u paklu je njegovo ponovo sastavljeno telo osuđeno da svaki dan izgori do pepela.

Šta je bio Titov zločin? Godine 70, četiri godine pošto su Jevreji podigli ustanak protiv Rima, vojska pod njegovim zapovedništvom zauzela je najsvetije zdanje jevrejskog sveta, Jerusalimski hram, i zapalila ga. Šest decenija kasnije Hadrijan je utrljao so u ranu Jevreja naredivši da se na tom mestu sazida paganski hram. Jevreji su se opet pobunili. Rimljani su opet ugušili ustanak. Ovog puta postupak umirivanja bio je odlučan. Jerusalem je obnovljen kao rimski grad. Jevrejska otadžbina Judeja dobila je novo ime Palestina. Jevreji su, likovao je jedan hrišćanski pisac, „jedini narod na svetu proteran iz sopstvene prestonice“. ¹³ Postali su narod u izgnanstvu.

Uticao ovih sudbonosnih događaja oseća se i danas. Ogromna stena na kojoj je nekada stajao hram sada je mesto sveto muslimanima koliko i Jevrejima, a na njoj se uzdiže Kupola na steni, prvo remek-delo islamske arhitekture i treća najsvetija

džamija islama. Zbog toga je Jerusalem žarište opasno koliko i svako drugo. Izrael, jevrejska država uspostavljena na prostoru nekadašnje Judeje, oduvek je budila uspomene na ratove protiv Rima da učvrsti osećaj nacionalnog identiteta. Masada, brdo južno od Jerusalima na kom je početkom 70. godine gotovo hiljadu jevrejskih muškaraca, žena i dece navodno radije oduzelo sebi život nego da se preda Rimljanima, postalo je za Izraelce simbol hrabrosti i rešenosti koje i oni, kao narod okružen neprijateljima, moraju da pokažu. To samoprepoznavanje zasniva se na ključnom načelu da je Izrael zaista baštinik judejske države koju je Rim prvo pokorio, a zatim izbrisao. Kada su 1960. upravo otkrivena pisma vođe jevrejskog ustanka protiv Hadrijana pokazali Jicaku Ben Cviju, predsedniku Izraela, opisali su ih kao „poruke koje je napisao ili izdiktirao poslednji predsednik“.¹⁴

Bila je to šala – ali ne sasvim. Pretpostavka da su žitelji rimske provincije Judeje bili Jevreji u smislu u kom taj naziv koristimo danas lako može da postane anahronizam, toliko lako da sam odlučio da ne rizikujem. Hrišćansko nasleđe može da deluje kao dimna zavesa koja od nas skriva obrise Rimskog carstva na vrhuncu moći, ali isto važi i za jevrejsko nasleđe. Mnogo štošta po čemu se ono što danas nazivamo „judajzom“ ističe – uloga rabina, sinagoga i Talmuda – zapravo nije očuvanje onoga što je postojalo pre ratova protiv Rimljana nego prilagođavanje porazu. Pre nego što im je Hadrijan uništio otadžbinu *Ioudaioi*, kako su Grci nazivali žitelje Judeje, bili su posmatrani kao narod, *ethnos*, poput svakog drugog. Da, možda su delovali čudnovato, ali nisu bili jedini. Svakako ih niko nije video kao pripadnike religije zvane judaizam, jer te reči, nastale iz izrazito hrišćanskih teoloških stavova, ne bi značile ništa ni Rimljanima ni Grcima, a ni samim Jevrejima. Baš kao što su žitelji Atine bili Atinjani, a stanovnici Egipta Egipćani, najtačnije je možda žitelje Judeje zvati Judejcima. Rimsko carstvo na svom vrhuncu bilo je svet umnogome drugačiji od

našeg, i opasno je pisati o njemu na jeziku kakav je engleski, koji je oblikovalo hiljadu godina hrišćanskih pretpostavki, bez svesti o tome koliko nepouzdan taj jezik može da bude. Kao što sam se trudio da budem veran duhu u kom je Koloseum sagrađen nazivajući ga u knjizi Flavijevskim amfiteatrom (što mu je prvobitni naziv), tako sam pokušavao da izbegnem prikrivenije anahronizme: tačke gledišta i pretpostavke koje bi bile nerazumljive ličnostima u ovoj knjizi. Rimski stavovi prema okvirima iskustva koje bismo bili u iskušenju da smatramo sveopštima – okvirima morala, seksualnosti ili identiteta – bili su, prema našem načinu razmišljanja, izuzetno čudnovati i uznemirujući, štaviše toliko uznemirujući da neki ljudi više vole da ih ne shvataju kao takve. U pisanju ove knjige cilj mi je sve vreme bio da ukažem žiteljima rimskog sveta poštovanje kako dugujemo svim drevnim narodima pokušavajući da ih shvatim ne u našim, nego u njihovim okvirima, u svojoj njihovoj podvojenosti, složenosti i protivrečnostima.

Svako s takvim ambicijama suočava se s očiglednim izazovom. Kad su 1960. pisma iz poslednjih dana ustanka protiv Hadrijana pronađena u jednoj pećini u judejskoj pustinji, izazvala su uzbuđenje ne samo kod izraelskih rodoljuba. Dokumenta su bila zapanjujuća zato što su pomogla da se ispuni – ne sasvim – zjapeća praznina u istorijskim zapisima. Iza ovog sukoba ostalo je vrlo malo pisanih izvora, uprkos njegovoj važnosti. Sitne pojedinosti prikupljene su iz natpisa, s novčića i iz mnogo kasnijih – i očigledno tendencioznih – tekstova rabina i crkvenih otaca, ali jedini sačuvani zapisi krajnje su šturi. Istoričari i arheolozi junački su poslednjih nekoliko decenija prosejivali hrpe materijala, ali uprkos nedavno objavljenim brojnim studijama tog rata pokazalo se da je nemoguće stvoriti bilo šta više osim najgrubljih obrisa njegovog toka. Usmeni mitovi o judejskoj borbi na život i smrt protiv Hadrijana i dalje su živopisniji od svake povesti koju bi istoričari mogli da napišu.

Tačno, bilo je i drugih sukoba o kojima znamo još manje. Na primer, u vreme Hadrijanove vladavine odigrala se pobuna u Britaniji koju je jedan rimski pisac otvoreno uporedio s ratom u Judeji i koja je navodno doprinela carevoj odluci da podigne svoj čuveni zid, ali o toj pobuni jedva da znamo išta više.* S druge strane, priča o pobuni Judejaca protiv Hadrijana može da deluje još jezivije zbog činjenice da je iza prvobitnog judejskog ustanka – onog čiji su vrhunac bili uništenje hrama i opsada Masade – ostalo, prema merilima drevne istorije, obilje dokaza. Imamo biografije dvojice Flavijevaca – Tita i njegovog oca Vespazijana – koji su zapovedali legijama u tom sukobu. Imamo grubi spisak svega zbog čega su Judejci delovali čudnovato svojim susedima, i to iz pera Tacita, najvećeg rimskog istoričara. Imamo novčiće, natpise i frizove. Iznad svega, imamo detaljne zapise o ustanku i njegovim uzrocima koje nije napisao Rimljanin, nego Judejac – i to Judejac koji je odigrao važnu ulogu u tom sukobu. *Judejski rat* Josifa Flavija jedno je od vrhunskih istorijskih dela koja su sačuvana do danas, a opet, zanimljivo, nije jedina povest tih sudbonosnih godina kojom raspolazemo. Tacit je napisao jednu, mada usredsređenu ne na pobunu Judejaca nego na građanski rat koji je u to vreme potresao rimski svet i koji je video čak četiri uzastopna cara u samo jednoj godini.

Prema tome, svako ko priča o tom dobu mora uvek da ima na umu da su dokazi za rimsku istoriju, ponekad upadljivo bleštavi, ponekad nepostojeći, vrlo nepostojani. Svet prikazan u ovoj knjizi osvetljen je kao što bi obalu usred noći osvetlio niz snažnih svetionika. Njihovi svetlosni snopovi skreću na ovu ili onu stranu u nepravilnim razmacima. Ponekad stene

* Rimski pisac je Fronton, a poređenje je izneo u pismu Marku Aureliju, svom tadašnjem učeniku. Popularna teorija koja je nadahnula čuveni dečji roman Rozmeri Satklif *Orao Devete legije* kaže da je Deveta španska legija, *Legio IX Hispana*, uništena u tom ratu, ali to je oduvek bila samo pretpostavka.

moгу da se nađu pod blistavim svetlom, a ponekad čitav prizor može iznenada da utone u mrak. Čitav raspon obale ne može da se obasja istovremeno. Tako je i s decenijama između prvog i drugog ustanka, između Godine četiri cara i dolaska na vlast Antonina Pija.

Naglašavam ovo ne da bih uznemirio čitaoca, nego da objasnim ravnotežu i ritmove knjige. Obim i žiža moje priče, stepen do kog se kreće s mesta na mesto, udaljava se i primiče, određeni su pre svega prirodom raspoloživih izvora i arheoloških nalaza. Možda nam ponegde nedostaju zapisi za čitave godine, ali možemo da rekonstruišemo događaje jedne godine, sudbonosne 69, mesec po mesec, a često i dan po dan. Možda nemamo istorije usredsređene na postupke gradskih odbornika, žena, poslovnih ljudi ili robova, ali imamo ostatke Pompeja i Herkulanuma u kojima duhovi mnogih takvih ljudi i dalje lutaju ulicama. Možda ne raspolažemo biografijom Trajana, cezara kome se najviše dive, ali imamo podrobne zapise o onome što se događalo u jednoj vrlo posebnoj provinciji tokom njegove vladavine. Ova priča počinje i završava se Rimom, ali govori i o mnogo čemu drugom, obuhvata čitav rimski svet, i šire.

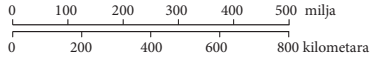
Iako je napisana kao samostalno delo, *Pax* je treća u nizu istorija. Prva, *Rubikon*, pripoveda o Juliju Cezaru i njegovom dobu; druga, *Dinastija*, govori o Avgustu, prvom rimskom caru, i lozi vladara koji su tvrdili da potiču od njega. *Pax* počinje ključnim trenutkom istorije: samoubistvom Nerona, Avgustovog poslednjeg muškog potomka, godine 68. S njegovom smrću ugasila se rimska prva dinastija autokrata. Šta će je zameniti? Pokušaj davanja odgovora na ovo pitanje okončao je dugo stoleće građanskog mira. Tokom 69. godine vladala su čak četiri cara. Vojnici su ubijali jedni druge na ulicama, a najveći prestonički hram progutala je vatra. Godina četiri cara poslužila je kao surovi podsetnik rimskom narodu da svu njegovu veličinu i napredak može da ugrozi upravo ona vrlina koja mu je stvorila carstvo i omogućila mu da ga zadrži: njegov

dar za ubijanje. Legije sposobne da izvrše krajnje nasilje bile su neophodan uslov za nastanak Rimskog mira. Zbog toga knjizi o najdužem razdoblju neprekidnog mira na Sredozemlju kontekst treba da pruži rat.

Dete rođeno pre Neronovog samoubistva moglo je lako da prisustvuje Hadrijanovoj sahrani i obredima povodom njegove smrti. U decenijama između ove dvojice careva odigrao se niz događaja toliko dramatičnih da su čuveni i danas: opsada i razaranje Jerusalima, erupcija Vezuva, otvaranje Koloseuma. Sukobi su, čak i kad je u ogromnom rimskom svetu obnovljen red posle Godine četiri cara, i dalje tinjali u Britaniji, duž Dunava, u Judeji. Legije su stigle u Persijski zaliv. Rimljani su ostali ono što su oduvek i bili: junaci velike drame pune neuporedivih podviga i stradanja. No, najvažniji od svega bio je proces promene koji je, tokom perioda obuhvaćenog ovom knjigom, zauvek promenio značenje reči „Rimljanin“. Do Hadrijanove smrti ta reč, kako se izrazio jedan njegov savremenik, čovek dovoljno blizak caru da s njim razmenjuje pesničke dosetke, „nije više označavala pojedinačni narod, nego čitavu ljudsku vrstu“. ¹⁵ Carstvo je bilo najbogatija, najmoćnija i najstrašnija država koja je ikada postojala, država koja je neprestano, tokom decenija opisanih u ovoj knjizi, smišljeno pokazivala svoju nepobedivost tako da su i njeni neprijatelji poverovali da ju je nemoguće poraziti. Potrudio sam se da prikažem Rimljane na njihovom imperijalnom vrhuncu, ne kao naše savremenike niti kao dvodimenzionalne likove koje treba oponašati ili mrzeti, nego kao ljude koji zaokupljaju našu maštu iznad svega time što su drugačiji – izluđujuće, neodoljivo drugačiji.

Rimski svet 68. n. e.

Čini se zaista da su Rimljane i bezgranično veličanstvo njihovog mira bogovi podarili ljudskom rodu da im služe kao drugo sunce.

Plinije Stariji

Stvaraju pustinju i to nazivaju mirom.

Tacit

PRVI DEO

RAT

I

TUŽNI PAKLENI BOGOVI

Zlatno doba

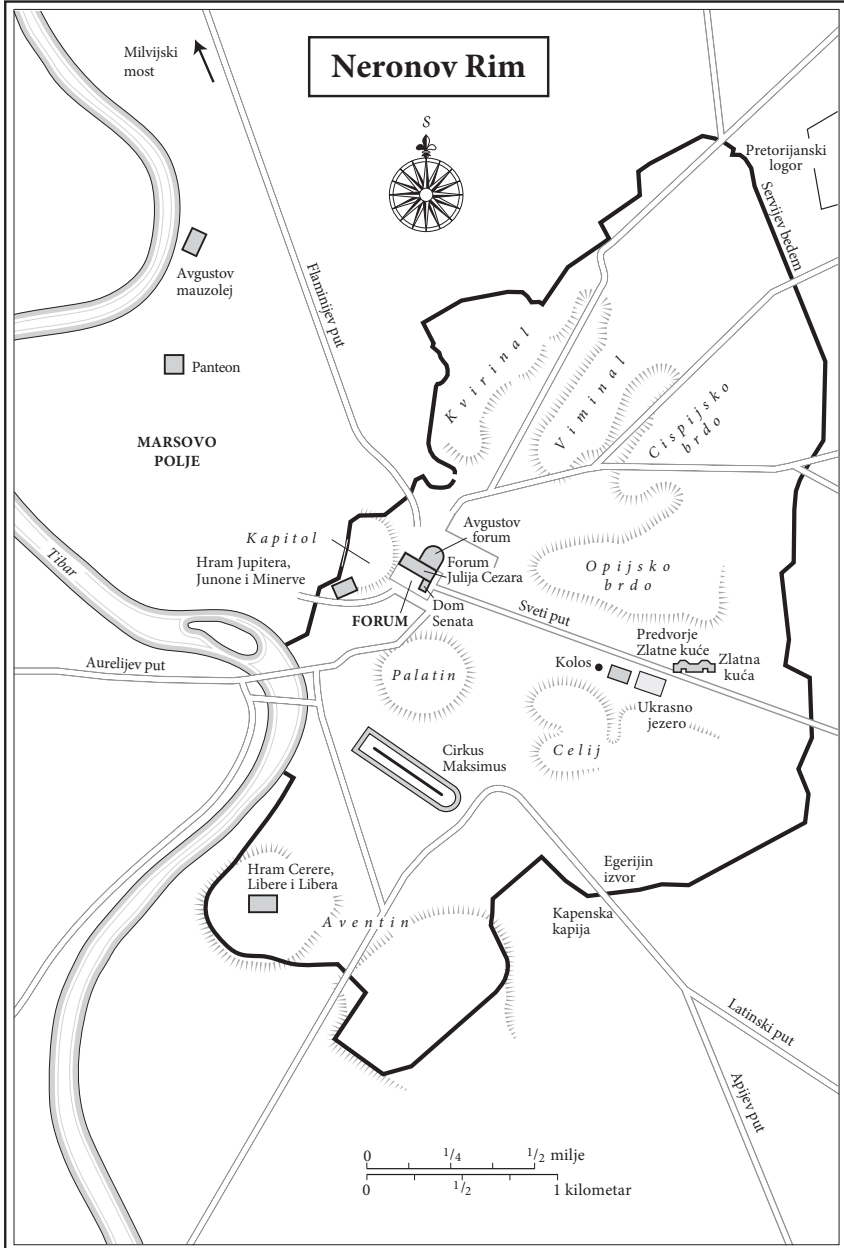
Šezdeset pet godina posle Hristovog rođenja najslavljenija žena Rima postala je boginja. Na zemlji je priređen raskošan pogreb da obeleži njen uspon na nebo. Njeno telo, balsamovano najskupljim postojećim mirisima, proneseno je u svečanoj povorci niz Palatin, najraskošnije i najpovlašćenije od sedam slavnih rimskih brda. Ispred povorke koračali su horovi pevajući pogrebne himne, a zvaničnici su bili maskirani i kostimirani tako da izgledaju kao preci pokojnice; vojnici su joj obezbedili počasnu stražu. Povorka je sišla u dolinu između Palatina i nešto manjeg brda Kapitola. Ova dolina – Forum, kako su je zvali – bila je izuzetno prikladna za ovu priliku. Popločan svetlucavim mermerom, obrubljen prodavnicama skupe robe i ukrašen pravom šumom statua, hramova i slavoluka, Forum se nalazio u samom srcu najvećeg grada na svetu.

„Rim, sedište carstva, dom bogova, posmatra sa svojih sedam brda krug zemaljski.“¹ Tako je pesnik pedesetak godina ranije slavio grad. Uticaj Rima od tada samo je ojačao. Čak i Britanija, močvarna otadžbina varvara koji piju mleko, smeštena

iza Okeana, primorana je da prizna rimsku vlast. Čitavo Sredozemlje bilo je rimsko, od Španije do Sirije. Na obalama tog drevnog mora nije bilo grada bogatijeg, lepšeg i uglednijeg od Rima. Ova veličina videla se svuda dok su pokojnicu nosili u svečanoj povorci prema građevinama načičkanim ispred Kapitola. Na primer, desno od ožalošćenih pružao se posebno blistav prizor hramova i otvorenih prostora. Taj kompleks bio je jedva jedan vek star, a podignut je kao spomenik osvajanjima. Prvi dovršeni deo, forum koji je podigao veliki državnik i ratnik po imenu Julije Cezar, tvorac tolikih neočekivanih podviga da je postao bog, sagrađen je od plena iz Galije. Drugi deo, takođe forum, finansirale su pobede izvojevane širom sveta, a čovek zaslužan za njih proširio je moć svog grada više nego bilo koji drugi Rimljanin. Avgust – „ime koje je značilo da je on nešto više od čoveka“² – bio je unuk sestre Julija Cezara i njegov usvojenik, a slavom je zasenio čak i svog poočima. Avgust je postao vladar Egipta, neizmerno bogate i plodne zemlje, potpuno je umirio Španiju i pregazio je divljake koji su vrebali s Rajne. Stekao je plen koji bi zapanjio dotadašnje osvajače, a veći deo je potrošio na ulepšavanje Rima. „Hvalio se da je zatekao grad od opeke, a da ga ostavlja u mermeru.“³ Vrlo prikladno, najraskošnije od brojnih zdanja koja je podigao, veliki hram na njegovom forumu ukrašen statuama i pozlaćenim krovom, bio je posvećen Marsu, bogu rata. Iza dalekih granica koje je branila najmoćnija borbena sila koju je svet kada video narodi civilizovanog sveta živeli su u miru. Sam Avgust, kad je obavio ono što je započeo, pridružio se svom poočimu na nebu.

Prestonica sveta bila je mnogo više od običnog grada. Stoleće ranije na mestu ovih brojnih mermernih zdanja prostirao se lavirint uskih ulica. Stambene zgrade, radionice, krčme – sve je to porušeno. Spokoj je zamenio metež, a simetrija zbrku. Dostojanstvo samog mesta iziskivalo je ništa manje od toga. To nije bilo srce samo Rima, nego i svega što se pružalo van grada. Kad je pogrebna povorka spustila pokojnicu na podijum

Neronov Rim

optočen mermerom u senci Kapitola, mogla je da vidi spomenik koji je to najrečitije pokazivao: ogromni miljokaz obložen zlatom. Avgust ga je poručio osamdeset pet godina ranije da obeleži tačku od koje će se meriti sve razdaljine u carstvu. Gde god bio, na rubu Sahare, na Rajni ili na obali Okeana, Rimljanin je pouzdano znao gde se nalazi. Određivala ga je udaljenost od Foruma. Svi putevi vodili su u Rim.

No, daleka prošlost, vreme kad su vukovi jurili po Palatinu, a Forum bio močvara, nije zaboravljena. Pesnici su zaneseno opisivali doba kad je stoka trčala po budućoj prestonici sveta i kad su čamci plovili Tibrom u senci gustih šuma. No, žitelji Rima podsetnike na početke svog grada nisu nalazili samo u poeziji. Tik ispred podijuma na koji su nosači položili svoj teret bio je upadljivi deo tla. Crn naspram beline niskog mermernog zida, bio je to *Lapis Niger*, Crni kamen. Naučnici se ne slažu šta tačno predstavlja, ali niko ne sumnja u to da je veoma star. Neki tvrde da obeležava poslednje počivalište Romula, sina boga Marsa koji je 753. godine pre nove ere osnovao Rim i dao mu svoje ime – *Roma*. Drugi pak kažu da Romul ne truli u grobu, nego da se u grmljavini uzneo na nebo i da Crni kamen obeležava to – trenutak kada je prvi Rimljanin postao bog. Služio je kao uspomena na otprilike dva prva veka istorije grada, na vreme kada Rimljani nisu živeli kao građani, nego kao podanici kralja.

Na rimskom prestolu sedelo je ukupno sedam ljudi, od Romula do oholog tiranina po imenu Tarkvinije. Iako su ti kraljevi živeli veoma davno, Crni kamen nije jedini njihov trag sačuvan u tkivu megalopolisa u koji se Rim od tada pretvorio. Na Palatinu, na primer, bregu na kom je Romul, razmišljajući da li da osnuje grad, podigao pogled i video na nebu dvanaest lešinara – nepogrešiv znak da treba da osnuje grad – posetioci su mogli da se dive njegovoj kolibi. Ako krenu stazom koja vodi južno od Palatina do gradskih bedema, nailazili su na još jednu važnu tačku. Pored kapije zvane *Porta Capena*, tik do

akvedukta, stajao je šumarak, a u šumarku je žuborio izvor posvećen uspomeni na drugog rimskog kralja Numu Pompilija. Numa, učeni filozof, sedeo uz taj izvor i slušao pouke nimfe Egerije o željama bogova. „Egerija ga je volela, vidite, stvorila je vezu s njim i to ga je obdarilo nadljudskom mudrošću i životom punim blagoslova.“⁴

Javnost nije mogla da vidi sve spomenike kraljevima. Neki su bili zakopani – doslovno. Ispod Crnog kamena nalazio se podzemni hram, a u hramu kameni blok s natpisom na zagonetnom latinskom. Jedva čitljiv, ispisan slovima koja izgledaju gotovo grčki, svedočio je o vremenu kada su kraljevi čuvali svete šumarke i gonili volove na žrtvovanje. Konzervatori su kamen, nervozni zbog njegove moći kao znaka drevne prošlosti, zatrpali raznim drugim predmetima ispod crne kaldrme, jer su imali dovoljno pameti da ga ne unište. Zapisi s početka rimske istorije mogli bi se gotovo nazvati natprirodnima. Najdramatičniji dokaz za to nalazio se na vrhu Palatina gde su se u jednom hramu čuvala tri svitka na drevnom grčkom. Tarkvinije ih je kupio od Sibile, stare sveštenice i čuvarke ulaza u podzemni svet u okolini Napulja. U tim svicima bila su navedena rešenja za svaku opasnost, strašna nebeska upozorenja za sve što je suđeno da pogodi rimski narod tokom vekova. Pristup ovim osetljivim spisima bio je strogo ograničen. Smrt je čekala svakoga ko pokuša da ih prepíše. U Neronovo vreme spisi su bili isto što i oduvek: najstrože čuvana državna tajna.

Za razliku od Sibilskih knjiga, doba kraljeva odavno je bačeno na smetlišće istorije. Godine 509, dvesta četrdeset četiri godine posle osnivanja Rima, Tarkvinije je prognan iz grada, a monarhija ukinuta. Vladarska moć koju su Rimljani zvali *imperium* više nije bila u rukama jednog čoveka, nego je podeljena na više izabраниh zvaničnika. Najistaknutiji među njima – dvojica, kako bi budno motrili jedan na drugog – nosili su titulu konzula. Biralu su se godišnje kako niko ne bi bio neprekidno na položaju duže od jedne godine. Namera